

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ КӨП МААНИЛҮҮ СӨЗДӨРДҮН ИЗИЛДЕНИШИ

Жумагул кызы Айнура, ф.и.к., доцент, И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети, Кыргыз тили кафедрасы, Кыргызстан, Бишкек ш. E-mail: zhumaghulkyzy@mail.ru

Аннотация: Көп маанилүү сөздөр жөнүндөгү ар кыл көз караштар, бүтүмдөр көп маанилүү сөздөрдүн толукталышына себеп болуп, улам жаңы илимий табылгалардын жаралышына өбөлгө болгон сайын көп маанилүү сөздөрдүн лексика-семантикалык, стилистикалык, коммуникативдик функция мүмкүнчүлүктөрүнүн кең экендигине күбө болобуз. Албетте, алардын татаал табияты, коммуникативдик мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңдиги башка тилдик кубулуштар менен аралашуу процессинде ачылат да, ар тараптуулук мүнөзүн көрсөтөт.

Макалада көп маанилүү сөздөрдүн изилдениш маселесине карата кыргыз тилиндеги, дегеле жалпы окумуштуулардын эмгектерине сереп салынды жана кыргыз макалдарынын тилдик аспектиде изилденишине көңүл бурулду.

Өзөктүү сөздөр: көп маанилүү сөздөр, полисемия, омоним, тилдик табият, лексика, лингвистика, семантика.

ИССЛЕДОВАНИЯ МНОГОЗНАЧНЫХ СЛОВ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Жумагул кызы Айнура, ф.и.к., доцент, Кыргызский Государственный университет им. И.Раззакова, кафедра Кыргызского языка, Кыргызстан, г. Бишкек. e-mail: zhumaghulkyzy@mail.ru

Аннотация: Мы видим, что лексико-семантическая, стилистическая, коммуникативная функция многозначных слов широка, поскольку различные взгляды и трактовки многозначных слов приводят к добавлению многозначных слов, что, в свою очередь, способствует появлению новых научных открытий. Безусловно, их сложный характер, широта коммуникативных возможностей раскрываются в процессе смешения с другими языковыми явлениями и показывают природу многогранности.

В статье рассматривается работа ученых кыргызоведов, посвященных изучению многозначных слов, и особое внимание уделяется изучению кыргызских пословиц в лингвистическом аспекте.

Ключевые слова: многозначные слова, многозначность, омонимы, языковая природа, лексика, лингвистика, семантика.

RESEARCH OF MULTI-SIGNED WORDS IN THE KYRGYZ LANGUAGE

Zhumagul kyzy Ainura, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kyrgyz State University named after I. Razzakova, Department of the Kyrgyz Language, Kyrgyzstan, Bishkek. e-mail: zhumaghulkyzy@mail.ru

Abstract: The article is devoted to the lexical-semantic, stylistic, communicative function of polysemantic words which one, as it is seen, is wide. Since different views and interpretations of polysemous words lead to the addition of polysemantic words, on turn, they contributes to the emergence of new scientific discoveries. Of course, their complex nature, the breadth of communicative possibilities are revealed in the process of mixing with other linguistic phenomena and show the nature of versatility.

The article examines the work of Kyrgyz scientists devoted to the study of polysemantic words, and special attention is paid to the study of Kyrgyz proverbs in the linguistic aspect.

Key words: polysemantic words, polysemy, homonyms, linguistic nature, vocabulary, linguistics, semantics.

Тил жана анын табиятынын бир үзүм объектиси катары тилдик кубулуштар эсептелинет. Ал эми тилдик кубулуштардын катарын толуктоочу объектилердин бири көп маанилүү сөздөр болуп саналат. Кандай гана элдин тилинде болбосун, сөздүн көп маанилүү кубулушка ээ болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Тил табиятын кеңири, терең жана ар тараптуу андоо, өздөштүрүү, үйрөнүү үчүн, анын бардык кубулуштары илимий-изилдөөнүн объектиси болууга тийиш. Анткени, көп маанилүү сөздөрдүн тилде, коммуникативдик процессте башка тилдик кубулуштар сыяктуу эле өзүнө жеке мүнөздүү аткарган милдети, көтөргөн жүгү бар. Ушундан улам, тил илиминде буга чейин эле көп маанилүү сөздөр ар кыл багытта изилденип келгендиги белгилүү.

Сөздөрдүн көп маанилүүлүгү лингвистикада көп маанилүү сөздөр деп аталат. Бир типтеги кубулуштарды, заттарды, окуяларды атап берүүдө бир эле семантикалык талаада жайланышкан сөз маанилери аракетке келип, лексикада мурда колдонулуп келген сөздөр менен атап берүү аркылуу семантикалык системанын жылышы, бутакташы тилде полисемиялык көрүнүшкө алып келет. Бул көрүнүштү тилдин лексикалык системасынын өнүгүшү катары баалоого болот. Полисемантизм – бул бир эле сөздүн өз ара байланышы бар бир канча маанилерди туюндурушу, ар кандай маанилердин негизги мааниден пайда болушу дегендикти түшүндүрөт. Коомдун өнүгүш шартына ылайык, жашоодо өнүгүүлөр да, өзгөрүүлөр да болбой койбойт. Анын натыйжасын көп маанилүү сөздөрдүн пайда болушунан байкоого болот. Бир сөздөн экинчи бир сөздүн өнүп чыгуусу – коомдук өнүгүүнүн көрсөткүчү. Сөздүн көп маанилүүлүгү дал ушундан келип чыккан. Кыскасы, полисемиялуу сөздөр эки, же андан ашык маанилерди берет. Сыртынан караганда, көп маанилүү сөздөр омонимдер менен окшош келет, бирок алар өз ара айырмачылыкка ээ. Омонимдер айтылышы, жазылышы бирдей, бирок маанилери ар башка сөздөр, ал эми көп маанилүү сөздөр айтылышы, жазылышы окшош, маанилери жакын, тектеш, генетикалык түбү бир болгон, бирдей семантикалык талаадагы түзүлүштөрдүн аты болуп эсептелет. Омонимдердин бул сыяктуу формалдык окшоштукка ээ болуп калышы кокустуктан болгон фонетикалык структурага таянса, көп маанилүүлүк бир типтеги, бирдей функциядагы заттардын, кубулуштардын, окуялардын жалпылыгына негизделет. Алардын маанилик өнүгүшүнүн негизи – жакындик, тектештик. Көп маанилүү сөздөр ассоциация, аналогия жана функционалдык жалпылыктын негизинде пайда болот. Бул жагынан алганда, туунду жана өтмө маанилер полисемиянын жаралышынын негизи болсо, омонимиянын пайда

болушунда булар эч кандай роль ойнобойт. Ошентип омонимдер (семантикалык түрүнөн башкасы) генетикалык жактан ар түркүн болсо, полисемия тарыхый-генетикалык жактан бир түркүн болот. Демек, көп маанилүү сөздөр – бул бири экинчисинин негизинде пайда болгон семалардын жыйындысы (Смирницкий А. И., 1954 [147:25], Калинин А. В. 1971 [124:23], Акматов Т. К., Мукамбаев Ж. 1978 [3:83], Өмүралиева С. 1983 [165:7], Азыркы кыргыз адабий тили 2009 [69:113]. Көп маанилүү сөздөргө мүнөздүү болгон негизги өзгөчөлүк жалпысынан ушундай, арийне, анын табияты муну менен гана аныкталбайт, өзүнө тиешелүү болгон тилдик мыйзам-ченемдүүлүктөрү бар. Тилдин тарыхый өнүгүү эволюциясына ылайык, сөздүн көп маанилүүлүк кубулушу да өнүгүп-өзгөрүү процессине тушукпай койгон жок. Муну көп маанилүүлүктүн ички мыйзам ченемдүүлүктөрүнөн ачык байкоого болот. Коомдук өнүгүштүн шартына жараша, жашоо-турмушта көптөгөн жаңы нерселер, окуялар, кубулуштар жана алардын функционалдык жактан өз ара карым-катнашы тилде лексикалык, же семантикалык деңгээлде өзгөрүүнү, өнүгүштү талап кылары белгилүү. Натыйжада тилдин лексикалык составында жаңы сөздөр, семантикалык жаңы мазмун пайда болот. Ошентип коомдук тарыхый шарт, сөздүн семантикасына таасирин тийгизип, маанинин өзгөрүшүнө, кеңишине, бутакталышына өбөлгө түзөт. Мунун өзү көп маанилүү сөздөрдүн ар кыл багытта изилденишине жол ачат.

Көп маанилүү сөздөрдүн лексикалык табияты, жаралышы, мүнөздүү белгилери, коммуникативдүүлүк процессинде аткарган кызматы көптөгөн лингвисттердин көңүлүн буруп келет. Тил илиминде бул маселеге өткөн кылымдын 50-60-жылдарынан баштап айрыкча назар салына баштайт. Адегенде, ар башка мамлекеттеги бир катар окумуштуулар көп маанилүү сөздөр тууралуу бир беткей калпыс пикирлерин билдирип келишкен. Алардын ою боюнча, көп маанилүү сөздөр «идеалдуу тилди» түзө алышпайт. «Идеалдуу тилде» ар бир сөз бирден гана маанини билдирет, демек, бир маани бир сөз менен берилүүгө тийиш. Биздин жеке түшүнүгүбүздө, бир сөздөн өнүп чыккан экинчи бир маани тыбыштык жактан ага окшошпогон башка сөз менен туюндурулушу керек. Ушул шартта, ал тил «идеалдуу тилдин» катарын түзөт. Мындан тилдин жардылыгы көп маанилүүлүккө байланыштырылгандыгын ачык байкоого болот. Тил илиминде көп маанилүүлүк кубулушушуна жаңыдан назар бурула баштаган мезгилде мындай көз караштардын пайда болушун мыйзам ченемдүү көрүнүш катары баалап койсо болот. Ал эми кийинчерээк «Русский язык и советское общество. Лексика современного русского литературного языка» (М.: «Наука», 1968.) аттуу коллективдүү монографиялык эмгекте да «ар бир мааниге ар бир тилдик белги дал келиши керек» принцибин бекем тутунушкан тилчилердин пикирлери билдирилген [144:121]. Албетте, мындай көз караштар тил табиятынын коомдо аткарган функциясына туура келбестиги анык. Бул тууралуу көрүнүктүү тилчи окумуштуу Р.А.Будагов: «Тилге үстүртөн мамиле жасаганда, канча сөз болсо, ошончо маани, канча маани болсо, ошончо сөз деген көз караш ыңгайлуу жана ишенимдүү кабыл алынышы толук мүмкүн», - деп белгилейт. Ошондой болгон шартта, тил автоматтык түзүлүшкө айланат, ой ачык-айкындуулуктан ажырайт. Объективдүү чындыкта тил мамилешүүлөрдүн, атоолордун суммасы эмес, ага таянсак, т.а., сөз менен маанинин теңдештик принцибине ылайыктасак, анда тил өзгөрүлбөс кубулуш болуп калмак. Тил – бул татаал система, нерселердин жана кубулуштардын аталыштары үчүн гана кызмат аткарбайт, ал адамдардын сезим-туюмдарын, ойлорун, билдирет. Сөз менен маанинин теңдештик принциби тилди кыймылсыз түзүлүшкө айландырат, тилдин конкреттүүлүктөн, абстракттуулукка, жекеликтен жалпылыкка, тике, так мааниден кыйытма, каймана маанилүүлүккө «өткөрүү» жөндөмдүүлүктөрүн жокко чыгарат [Будагов Р. А. 1976., 19:238]. Адилет ой. Чынында, тилде «канча сөз, ошончо маани, канча маани ошончо сөз теңдештик принциби тилдин табигый өнүгүү динамикасына шек келтирет, жасалмалуулукка алып келет. Демек, көп маанилүүлүктү жоюп салууга болбойт. Мындай болгон шартта, бир шилтем макал, ылакап, учкул сөз, табышмактардан тартып, зор көлөмдүү роман, эпопеяларга чейинки чыгармалардын жаралышы да мүмкүн эмес. Анткени, ал чыгармаларда ойду таасын, так, элестүү, көркөм, таасирдүү жеткирүүнүн ар түрдүү ыкмалары колдонулат. Ал ыкмаларды колдонууда тилдик мыкты каражаттардан болгон көп

маанилүү сөздөр катышпай койбойт. Көпчүлүк учурларда бир мааниге эле ээ деп эсептелген сөздөр көркөм чыгармаларда образдуу ооштуруу ыкмасы менен экинчи бир маанилерди туюндуруп калат. Бул – тилдик каражаттардын ойду билдирүүдөгү мыйзам ченемдүүлүгү. Бул жагдайдан караганда, сөз жана маанинин теңдештик принциби жасалмалуулук катары өзүнөн-өзү жокко чыгат. Сөздүн маани берүү мүмкүнчүлүктөрү жана жөндөмдүүлүктөрү көркөм чыгармаларда айрыкча, «көркүнө» чыгат. Маселен, **Эл кулагы – элүү** макалы уникалдуу макалдардын катарын толуктап турат. Макалда катышкан тилдик каражаттардын маанилерин түз түшүнүктө кабыл алууга болбойт, анда макал болбой калат. Мындагы **элүү** сөзү негизинен он, жыйырма, отуз өңдүү конкреттүү сандык түшүнүктү билдирген жеке маанилүү сөз болуп саналат, бир маанилүү сөздөрдүн катарына кирет. Бирок макал тутумундагы мааниси дал ошол конкреттүү сандык түшүнүктү көрсөтүү функциясын аткарган жок. Ошол сандык мааниден туруп, **эл кулагы** тилдик каражаттары менен синтаксистик байланыш-катышта келип, экинчи бир кыйытма ойду билдирүүгө негиз болду. Натыйжада макал табиятына ылайык, **эл баарын угаарын, абайлап сүйлөө керектигин каңкуулап турат**. Ушундан улам, көркөм чыгармаларда көп маанилүү сөздөрдүн колдонулушу айрыкча мүнөздүү көрүнүштөрдөн экендигин, алар ар түрдүү ык-амалдарда ишке ашарын жана маанилүү милдетти аткаарын баса белгилеп коюшубуз кажет. Арийне, көп маанилүү сөздөрдүн колдонулушу көркөм чыгармалардын тили менен гана чектелбейт. Ал кадыресе кепте да активдүү ролго ээ.

Тилдин өнүгүүсү жасалма мүнөзгө айланбашы керек, ал коомдун өнүгүүсүнө ылайык, табигый мүнөздө болот. Табигыйлыктын өзү жаңы сөздөрдүн, жаңы аталыштардын пайда болуусу менен катар, кайсы бир сөздөр тарыхый генетикалык жактан биринен экинчисинин өнүп чыгуусун шарттайт. Жашоо-турмуштагы, коомдук өнүгүштөгү көрүнүштөрдү, кубулуштарды, айлана-чөйрөнү таанып билүүдө, алардагы объективдүү айырмачылыкты, өзгөчөлүктү аныктоодо, тактоодо жаңы сөздөр пайда болору анык. Ошондуктан, адам баласынын көз алдында пайда болгон улам жаңы көрүнүштөрдүн, кубулуштардын, заттардын жаңыча аталышка ээ болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бул эки формада жүзөгө ашырылат: 1) башка тыбыштык формага ээ болгон сөздөр, 2) башка тыбыштык формага ээ болбогон, бирок жаңы маанини туюндурган сөздөр. Экинчи формада пайда болгон сөздөр – көп маанилүү сөздөр. Көп маанилүү сөздөр тууралуу Р. А. Будагов мындай дейт: «Жаңы түшүнүктөрдүн бардыгы эле жаңы сөздөрдү алып келет деп эсептөөгө болбойт. Айрым учурларда мындай процесс башкачараак өтөт, эски эле сөздөр жаңы маанилер менен толукталып, ал сөздөр семантикалуураак, көлөмдүүрөөк, көп пландуураак мүнөзгө ээ болот» [106:45]. Мында окумуштуу көп маанилүү сөздөрдүн пайда болушундагы процессти, көп маанилүүлүктүн абалын, функциясын белгиледи. Башка тилдик кубулуштар сыктуу эле, көп маанилүү сөздөрдү атайын иштеп чыкпайбыз, алар белгилүү бир чен-өлчөмгө, эрежеге да салынбайт, ошол эле учурда көп маанилүүлүктүн жаралбай коюшу да мүмкүн эмес. Ал адамдын мээсинде, аң-сезиминде жаралып реализацияланат.

Көп маанилүү сөздөрдү изилдөөгө алган Б. Усубалиев анын жаралышынын бир себебин: «... жаңы нерсеге ат берүү адамдын ой машакатын көп талап кылат, ошон үчүн адам андан (машакаттан) купуя, аң-сезимсиз түрдө качат, өзүнүн качып жаткандыгын билбей туруп качып жаткан болот. Мунун өзү адамды жаңы нерсени мурда эле колдонуп жүргөн даяр сөз менен матай салууга түртөт. Бирок адам аны көрүнгөн сөз менен эле атай албайт. Буга ошол жаңы пайда болгон нерсенин өзү жол бербейт, т. а., жаңы пайда болгон нерсе өзүн кандайча атоо керек экендигин адамга өзү айтып берет: жаңы пайда болгон нерсе мурда эле жашап келе жаткан нерсе менен карым-катышта болот; кайсы бир белгиси боюнча окшош да болуп калат. Сөз нерсенин өкүлү, белгиси деген элек, демек, жаңы пайда болгон нерсе мурдатан жашап келе жаткан нерсеге кандайдыр бир белгиси боюнча окшош болуп кала турган болсо, анда дал ушул мурдатан жашап келаткан нерсенин аты да ошол жаңы жаралган нерсеге өзүнөн-өзү көчөт, жугат. Ошентип адам түйшүктөнүп отурбай эле жаңы пайда болгон нерсенин өзү каңкуулаган даяр атты анын (жаңы нерсенин) өзүнө ыроолой салат» [99:40]. Объективдүү айтылган мындай ойду эске албай коюуга болбойт, мында

чындыктын негизи бар. Анткени, тилдеги көп маанилүүлүктүн – полисемантизмдин жаралыш негизинин объективдүү факторлорунун бири дал ушул ойдо камтылган.

Жалпы тил илиминде көп маанилүү сөздөргө илимий-изилдөө иштеринин жүргүзүлүшү өткөн кылымдан берки бир кыйла мезгилди өз кучагына камтып турат. Мунун өзү анын тилдин табиятынын татаалдыгынан жана актуалдуу маселе катары каралгандыгынан кабар берет. Анткени көп маанилүү сөздөр коомдук турмушта активдүү ролго ээ: колдонулуш диапозону масштабдуу, ар кыл ык-амалдарга ээ, коммуникативдүүлүк процессинде ойду билдирүү мүмкүнчүлүктөрү кең. Көп маанилүү сөздөрдүн ушул жана башка тилдик белгилерине, дегеле тилдик кубулуш маселесине Щерба Л. В., 1958 [156]; Потенбя А. А., 1964 [140]; Будагов Р. А., 1965, 1971 [106]; Звегинцев В. А., 1957 [122]; Смирницкий А. И., 1954 [147]; Касарес Х., 1958 [125]; Калинин А. В., 1971 [61]; Галкина – Федорук, 1954 [110]; Ахманова О. С., 1967 [133]; Жирмунский В. М., 1963 [50]; Жуков В. П., 1965 [117]; Драчук Н. В., 2006 [116]; Новиков, Д. Н., 2001 [89]; Барлыбаев Р., 1963 [104]; Мухамеджанов Ш., 1968 [137]; Бертагаев Т. А., 1951 [105]; Ахматов Т.К., Мукамбаев Ж., 1978 [3], Өмүралиева С. 1979 [166]; Усубалиев Б., 2007 [99], ж.б. окумуштуулар кайрылышкан. Албетте, окумуштуулар сөздүн көп маанилүүлүк маселесин бир ченемде, бир сызыкта изилдөөгө алышкан жок. Алар көп маанилүү сөздөрдүн табиятын тереңден карап, ар түрдүү көз караштарда мамиле жасап, ар кыл багыттагы изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. Маселен, кыргыз тилиндеги **баш** сөзүнөн төмөндөгүдөй маанилер келип чыккан: 1. Адамдын, жалпы эле жаныбарлардын көз, мурун, кулак, ооз, мээ орношкон дене мүчөсү. 1) Эсен унчукпай гана **башын** ийкеди, Жуманын артынан басты. (К.Жантөшев).

2. Адамдын, же айбандын өзү. 1) Баштагыдай ата-энең малга сатпайт **башыңды** (Тоголок Молдо). 3. Бир нерсенин алгачкы чыккан жери, жогорку жагы, башталышы. 1) Жыл **башы**-январь (газетадан). 4. Дан эгиндеринин дан берүүчү бөлүгү. 1) Кызыл буудайлардын ар биринин **башы** кере карыш. (Абдукаримов). 5. Чоку, төбө, бир нерсенин жогорку, үстүнкү бөлүгү. 1) Каныбек бийик асканын **башында** атасы Сансызбайдан үйрөнгөн ырын ырдап турат (К.Жантөшев). Тескөөчү, башкаруучу башчы. 1) Элүү **башы**, жүз **башы**, эл баштаган эрлерин, бириң калбай баарың кел («Сейтек»). 7. Болуп жаткан иштин дал өзү, үстү, жаны. 1) **Башына** келип көп малдын, башкарма келип мактансын (К.Маликов). 8. Мыкты, тандамал, башкалардан жогору, биринчи. 1) Ойдо жаткан таш элең, орокчунун **башы** элең (Тоголок Молдо) [Кыргыз тилинин сөздүгү. 2010., 67:191]. Башка байланышкан бул маанилердин бирдигинин түбү бир, өнүгүүнүн мыкты көрсөткүчү болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабий тили. – Бишкек: 2009.
2. Кыргыз макал-лакаптары (Түзгөн – Ж. Усупбеков) – Фрунзе: Кыргызстан, 1982.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Ред.: Э. Абдулдаев., Д. Исаев. – Фрунзе: Мектеп, 1969.
4. К. Карасаев. Накыл сөздөр. –Фрунзе: Кыргызстан, 1982. -367 б.
5. Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. –Фрунзе: Мектеп, 1990. -121 б.
6. Ибрагимов С. Лингво-этнокультурология – тилдик маданият таануу.-Бишкек: КМПУ, 2000.-118 б.
7. Өмүралиева А. Кыргыз макалдарынын тексттик табияты. (Тексттик этнолингвистикалык аспект) Канд.дисс.автореф. – Бишкек: 2008. –19 б.
8. Өмүралиева, С. Азыркы кыргыз тилиндеги көп маанилүү сөздөр [Текст] – “Эл агартуу”, 1975, №10, 45-48 – бб.
9. Өмүралиева С. Сөз маанилеринин синекдохалык ык менен кеңейиши [Текст] – “Труды Киргизского Государственного Университета имени 50-летия СССР”. Сер. Гуманитарных наук. Вып. XI. Ф., 1975. С. 109-115.
10. С. Өмүралиева. Многозначность слов в современном киргизском языке и её лексикографическая разработка [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С. Өмүралиева. – Фрунзе, 1983. 19 с.